

**Prawo międzynarodowe
w służbie ludzkości.
Księga Jubileuszowa
Profesora J. Menkesa**

Przejdź do produktu na ksiegarnia.beck.pl

„Specyficzna inspiracja”. Problem ważności nazistowskiego rozporządzenia w sprawie organizacji polskiej grupy narodowej w Rzeszy Niemieckiej z 1940 r.

1. Uwagi wstępne

Szeroki zakres zainteresowań naukowych Profesora *Jerzego Menkesa* objął również niektóre aspekty skutków prawnych II wojny światowej. Między innymi zajmował się On oceną oświadczenia rządu polskiego z 1953 r. w sprawie zrzeczenia się odszkodowań w stosunku do Niemiec¹. Niniejszy przyczynek, który dedykuję Profesorowi *Jerzemu Menkesowi*, dotyczy natomiast innego aktu, którego ocena ważności wzbudziła w ostatnich latach kontrowersje powiązane z poważnymi konsekwencjami politycznymi. Chodzi o rozporządzenie (*Verordnung*) w sprawie organizacji polskiej grupy narodowej (*polnische Volksgruppe*) w Rzeszy Niemieckiej, podpisane 27.2.1940 r.² m.in. przez *H. Göringa* (jako przewodniczącego Rady Ministerialnej ds. Obrony Rzeszy), zwane czasem błędnie w polskiej publicystyce i narracji politycznej „dekretem Göringa”³. Na mocy tego rozporządzenia władze nazistowskie zabroniły działalności organizacjom polskiej mniejszości narodowej (chodziło głównie o Związek Polaków w Niemczech – ZPwN) oraz powołały komisarza, który rozwiązał te organizacje i przekazał ich majątek (szacowany na 8 do 9 mln *Reichsmark*) na rzecz Rzeszy. Po wydaniu rozporządzenia wzmożły się represje wobec członków mniejszości polskiej, aresztowano i wywieziono do obozów koncentracyjnych około 2 tys. osób, liczba zamordowanych nie jest znana do dzisiaj⁴.

* Prof. dr hab.; Team Europe Direct i Konferencja Ambasadorów RP; ORCID: 0000-0002-2826-1945.

¹ *J. Menkes*, Prawne i polityczne determinanty sporu wokół Oświadczenia Rządu PRL z dnia 23 sierpnia 1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji od Niemiec, w: *J. Menkes* (red.), *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania*, Warszawa 2006. Oświadczenie Rządu PRL opublikowano w: *Zbiór Dokumentów 1953*, Nr 9, s. 1830–1832.

² *Verordnung über die Organisationen der polnischen Volksgruppe im Deutschen Reich*, 27.2.1940, RGBL 1940, Teil I, s. 444, dalej: rozporządzenie z 1940 r.

³ Tekst w jęz. polskim i ogólny komentarz w sprawie rozporządzenia w: *S. Żerko*, Tzw. dekret Göringa z 27 lutego 1940 r.: likwidacja polskich organizacji w Niemczech, *Instytut Zachodni. Polska – Niemcy – Historia* 2022, Nr 25.

⁴ W literaturze niemieckiej zob. *D. Majer*, „Fremdvölkische” im Dritten Reich, *Boppard am Rhein* 1981, s. 296–297; książka ukazała się również w jęz. polskim: „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy, tł. *T. Skótczyz*, Warszawa

Jest więc rzeczą zrozumiałą, że rozporządzenie z 1940 r. wzbudzało i wzbudza zainteresowanie historyków, prawników i organizacji polonijnych w RFN (tam bowiem wznowił działalność po II wojnie światowej Związek Polaków w Niemczech, najbardziej poszkodowana rozporządzeniem organizacja), a następnie w zjednoczonych Niemczech. W centrum tego zainteresowania znajduje się problem restytucji względnie odszkodowań za skonfiskowane na mocy rozporządzenia mienie organizacji polonijnych oraz odszkodowań dla działaczy organizacji mniejszości polskiej w Rzeszy – ofiar zbrodni nazistowskich.

W dyskusjach tych wiodącą rolę odgrywa kwestia ważności/nieważności nazistowskiego rozporządzenia z 1940 r. Rzecz bowiem w tym, że w dyskusjach w ostatnich kilkunastu latach pojawiło się kategoriyczne twierdzenie, iż rozporządzenie z 1940 r. obowiązuje w RFN nadal, ponieważ nigdy nie zostało wyraźnie uchylone. Nawet przedstawiciele poglądu, że rozporządzenie z 1940 r. straciło ważność, powoływali się na ogólną klauzulę zawartą w art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej (konstytucji) RFN⁵, stosownie do której straciły ważność wcześniejsze akty prawne, w tym zwłaszcza z okresu nazistowskiego, o ile były sprzeczne z prawami podstawowymi i zasadami ustroju wolnościowo-demokratycznego gwarantowanymi Ustawą Zasadniczą RFN, odnotowywali jednak z reguły, że rozporządzenie nie zostało wyraźnie uchylone.

W okresie rządów Zjednoczonej Prawicy pogląd o obowiązywaniu rozporządzenia z 1940 r. („dekretu Göringa”) stał w centrum hecy antyniemieckiej. Prominentni przedstawiciele tej formacji zarzucali politykom niemieckim w sposób obraźliwy, że „dekret Göringa” obowiązywał w RFN oraz obowiązuje po zjednoczeniu Niemiec, co miało być główną przyczyną odmowy osobom narodowości polskiej w RFN przyznania statusu mniejszości narodowej oraz wypłaty odszkodowania i ewentualnie zwrotu skonfiskowanego mienia. Nakręcali też emocje wśród organizacji polonijnych w Niemczech.

Nie dokonano przy tym solidnej weryfikacji stanu prawnego. Nie poddano szczegółowej analizie ani prawa okupacyjnego (stanowionego przez Sprzymierzonych, zwłaszcza w latach 1945–1949), ani praktyki konstytucyjnej związanej z art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN. Nie zbadano również szczegółowego ustawodawstwa RFN oraz związanego z nim orzecznictwa niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, odnoszącego się do osób nazistowskich aktów prawnych w RFN.

Natomiast już w świetle prawa okupacyjnego rozporządzenie z 1940 r. straciło ważność. Do podobnych wniosków prowadzi postanowienie art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN. Co jednak szczególnie interesujące, w toku weryfikacji aspektów prawnych „kampanii reparacyjnej PiS”⁶ na przełomie 2023/2024 ustalono⁷, że rozporządzenie zostało również wyraźnie uchylone w RFN⁸. Podstawą uchylenia rozporządzenia była ustawa

1989. Również w literaturze polskiej: *K. Ruchniewicz*, *Związek Polaków w Niemczech*, 8.11.2022 r., <https://www.porta-polonica.de/pl/atlas-miejsc-pamieci/zwiazek-polakow-w-niemczech> (dostęp: 9.6.2024 r.).

⁵ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 23.5.1949, BGBl. 1949, s. 1; tekst w jęz. polskim: Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Wydanie tekstowe w wersji niemieckiej i polskiej, t. *J. Koprucka-Porulowa, B. Demby*, Poznań 1997, dalej: Ustawa Zasadnicza RFN.

⁶ Zob. *J. Barcz, K. Ruchniewicz* (red.), *Partyjna „kampania reparacyjna” PiS. Raport i objaśnienia*, Wrocław 2024.

⁷ Zob. *K. Ruchniewicz*, *Tzw. dekrety Göringa dawno przestały obowiązywać*, 24.2.2024 r., <https://krzysztof-ruchniewicz.eu/tzw-dekrety-goringa-przestaly-dawno-obowiazrywac/> (dostęp: 6.6.2024 r.).

⁸ Sprawa tzw. dekretu Göringa. Objąsnienie 13 (4.02.2024 r.), w: *J. Barcz, K. Ruchniewicz* (red.), *Partyjna „kampania reparacyjna” PiS. Raport i objaśnienia*, Wrocław 2024, s. 57 i n.

o zniesieniu przepisów wojennych (Gesetz über die Aufhebung von Kriegsvorschriften) z 14.6.1951 r.⁹

Przedmiotem niniejszego opracowania jest usystematyzowanie problematyki uchylecia aktów prawnych ustanowionych w okresie nazistowskim po 1945 r., zwłaszcza zaś w RFN, i na tym tle rozważenie losu prawnego rozporządzenia z 1940 r. Analizie zostanie więc kolejno poddane stosowne prawo okupacyjne, praktyka konstytucyjna związana z art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN oraz ustawa z 1951 r., na mocy której wyraźnie uchylono rozporządzenie z 1940 r. W podsumowaniu dokonano – w powyższym kontekście – analizy problemu ważności rozporządzenia (zwłaszcza kiedy straciło ono ważność) oraz powiązania z tym problemu dotyczącego roszczeń odszkodowawczych organizacji polonijnych.

2. Prawo okupacyjne

Przed wszystkim należy brać pod uwagę sytuację Niemiec po przegranej wojnie. Bezwarunkowa kapitulacja z 8.5.1945 r.¹⁰ była wyrazem całkowitej klęski militarnej Niemiec. Akt kapitulacji był pod względem prawnym dokumentem o charakterze wojskowym, niemniej pociągał za sobą istotne następstwa polityczne. Był bowiem wyrazem załamania się państwa niemieckiego i zdania jęgo losu oraz narodu niemieckiego w ręce Mocarstw Sprzymierzonych¹¹.

Status Niemiec oraz swoje uprawnienia w stosunku do Niemiec Sprzymierzeni sprecyzowali w trzech aktach przyjętych w Berlinie 5.6.1945 r.¹² Pośród tych aktów w interesującym nas kontekście zasadnicze znaczenia miała Deklaracja dotycząca klęski Niemiec i objęcia władzy najwyższej nad Niemcami przez rządy Zjednoczonego Królestwa, Stanów Zjednoczonych Ameryki, ZSRR i Francji¹³. Szczególnie istotne są następujące aspekty Deklaracji.

Po pierwsze – przypomniano w niej sytuację Niemiec po bezwarunkowej kapitulacji: „Niemieckie siły zbrojne na lądzie, morzu i w powietrzu doznały zupełnej klęski i bezwarunkowo skapitulowały, a Niemcy, które ponoszą odpowiedzialność za wojnę, nie są w stanie w dalszym ciągu opierać się woli mocarstw zwycięskich. W ten sposób nastąpiła bezwarunkowa kapitulacja Niemiec, które stały się przedmiotem wszelkich żądań, jakie mogą być im przedstawione teraz i w przyszłości”.

Po drugie – wskazano na całkowity rozkład struktur państwowych Niemiec: „Nie ma żadnego rządu centralnego ani władzy w Niemczech, zdolnych wziąć na siebie odpowiedzialność za utrzymanie porządku, za zarząd krajem i wykonanie żądań zwycięskich mocarstw”.

⁹ BGBl. 1951, Teil I, s. 391, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl151s0391.pdf%27%5D__1707110802268 (dostęp: 20.7.2024 r.), dalej: ustawa z 1951 r.

¹⁰ Akt bezwarunkowej kapitulacji Niemiec, Berlin, 8.5.1945 r. Tekst w jęz. polskim w: Zbiór Dokumentów 1947, Nr 10, s. 199–201.

¹¹ Szczegółowa analiza prawnego aktu bezwarunkowej kapitulacji zob. *K. Skubiszewski*, Zachodnia granica Polski, Gdańsk 1969, s. 353 i n. Tam też podana literatura przedmiotu. Monografia ta jest bardziej znana w zmodyfikowanym i nieco ograniczonym co do objętości wydaniu z 1975 r.: *Zachodnia granica Polski w świetle traktatów*, Poznań 1975.

¹² Poza omówioną poniżej Deklaracją w sprawie klęski Niemiec i objęcia nad Niemcami władzy najwyższej przez rządy Sprzymierzonych, przyjęto również Oświadczenie o organach kontrolnych w Niemczech, Oświadczenie w sprawie stref okupacyjnych w Niemczech. Teksty dostępne na: www.documentarchiv.de/in/1945/kontrollverfahren-dtl_erkl.html (dostęp: 16.7.2024 r.).

¹³ Tekst w jęz. polskim w: Zbiór Dokumentów 1947, Nr 10, s. 202. Kompleksowa analiza prawnych aspektów tej Deklaracji wraz z podaną literaturą zob. *K. Skubiszewski*, Zachodnia granica Polski, s. 359 i n.

Po trzecie – w takiej sytuacji Niemiec Sprzymierzeni postanowili przejąć władzę najwyższą w Niemczech: „Rządy Zjednoczonego Królestwa, Stanów Zjednoczonych Ameryki, Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz Rząd Tymczasowy Republiki Francuskiej obejmują najwyższą władzę w Niemczech, włączając w to wszystkie uprawnienia przysługujące rządowi niemieckiemu, naczelnemu dowództwu oraz wszelkiemu rządowi lub władzy krajowej, miejskiej lub lokalnej (...)”.

Po czwarte – w konsekwencji przejścia władzy najwyższej w Niemczech Sprzymierzeni stwierdzili w art. 13 Deklaracji:

1. „W wykonaniu najwyższej władzy objętej w Niemczech (...) cztery rządy sprzymierzone poczynią wszelkie kroki, jakie uznają za potrzebne dla przyszłego pokoju i bezpieczeństwa, włączając w to zupełne rozbrojenie i demilitaryzację Niemiec”.
2. „Przedstawiciele Sojuszników nałożą na Niemcy obowiązek zastosowania się do dodatkowych żądań o charakterze politycznym, administracyjnym, gospodarczym, finansowym, wojskowym i innym wynikającym z kompletnej klęski Niemiec. Przedstawiciele Sojuszników, osoby lub organy upoważnione do działania w ich imieniu, będą wydawały obwieszczenia, rozporządzenia, zarządzenia i instrukcje w celu nałożenia takich dodatkowych żądań oraz wprowadzenia w życie innych postanowień tej Deklaracji. Wszystkie władze i naród niemiecki będą wykonywały bezwarunkowo żądania Przedstawicieli Sojuszników i podporządkują się całkowicie tym obwieszczeniom, rozporządzeniom, zarządzeniom i instrukcjom (...)”.

Mechanizm sprawowania przez Sprzymierzonych władzy najwyższej w Niemczech został uzgodniony w porozumieniach z końca 1944 r. i początków 1945 r., a następnie sfinalizowany w Oświadczeniu rządów Sojuszników z 5.6.1945 r. o organach kontrolnych w Niemczech¹⁴. Najwyższym organem prawodawczym i administracyjnym była Rada Kontroli z siedzibą w Berlinie, natomiast w czterech strefach okupacyjnych władzę sprawowali dowódcy wojsk okupacyjnych danego Sprzymierzonego (gubernatorzy) w zakresie nieobjętym kompetencjami Rady Kontroli (pkt 1 Oświadczenia). Dla Rady Kontroli zastrzeżone były decyzje „w podstawowych kwestiach, dotyczących Niemiec jako całości” (pkt 2 Oświadczenia). Odrębnie uregulowano sprawowanie władzy w Wielkim Berlinie, podzielonym na cztery sektory. Władzę najwyższą sprawowała Komendantura, złożona z komendantów poszczególnych sektorów. Podlegała ona Radzie Kontroli¹⁵. Wielki Berlin – cztery sektory, poddany został

¹⁴ Tekst w jęz. polskim w: *B. Franczyk, K. Staszko* (oprac.), *Sprawa restytucji i rewindykacji mienia po drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1972, s. 15–16. Szczegółowo zob. *K. Skubiszewski*, *Zachodnia granica Polski*, s. 361 i n.

¹⁵ Rola Rady Kontroli słabła wraz z narastaniem kontrowersji między ZSRR a trzema Sprzymierzonymi zachodnimi. Rosła natomiast rola wojskowych gubernatorów. Wraz z powstaniem dwóch państw niemieckich w 1949 r. trzej Sprzymierzeni zachodni oraz ZSRR zlikwidowali urząd gubernatorów. Powołano odrębne organy kontrolne i wojskowe dla RFN i NRD. Przeszły one funkcjonować w obu państwach w 1955 r. po zawarciu szeregu umów między ZSRR i NRD oraz między trzema Sprzymierzonymi zachodnimi a RFN. Odrębny status Wielkiego Berlina utrzymywał się w okresie powojennym, przy czym Komendantura w Wielkim Berlinie zaprzestała działalności 1.7.1948 r. w następstwie wycofania się z niej przedstawiciela ZSRR. Wraz z powstaniem NRD w radzieckim sektorze ustanowiono „Berlin – stolicę NRD”. Sprzymierzeni potwierdzili istnienie ich praw i odpowiedzialności za „Niemcy jako całość” w Porozumieniu podpisanym 3.9.1971 r. w sprawie Berlina, a następnie w Komunikacie z Ottawy z 13.2.1990 r., który zainaugurował Konferencję „2 + 4”. Zawarty w jej wyniku Traktat o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec położył kres – wraz ze zjednoczeniem Niemiec 3.10.1990 r. – prawom i odpowiedzialnościom Sprzymierzonych z okresu II wojny światowej. Szczegółowo zob. *J. Barcz*, *Sprawy polskie podczas Konferencji „2 + 4”*. Potwierdzenie granicy polsko-niemieckiej i odszkodowania od Niemiec. Studium z historii dyplomacji i prawa międzynarodowego, Warszawa 2021.

wspólnemu zarządowi (międzysojusznicza władza rządząca, składająca się z komendantów czterech sektorów)¹⁶.

Sprzymierzeni przejęli więc legalnie władzę najwyższą w Niemczech, a więc władzę prawodawczą, wykonawczą i sędziowską. Decyzje Sprzymierzonych wiązały również przyszłe państwo/państwa niemieckie i rządy niemieckie¹⁷. Podstawowe tego rodzaju decyzje zawarte są w Umowie poczdamskiej z 2.8.1945 r.¹⁸

Z punktu widzenia interesującego nas problemu zasadnicze znaczenie miała ustawa Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec o unieważnieniu ustawodawstwa nazistowskiego (Berlin, 20.9.1945 r.)¹⁹. Na mocy art. I tej ustawy zniesiono regulacje prawne stanowiące podstawę reżimu nazistowskiego²⁰ (wyraźnie wyliczone ustawy i akty wykonawcze)²¹. Natomiast na podstawie art. II ustawy wyłączono skuteczność prawną wszystkich innych niemieckich aktów prawnych – „bez względu na datę i sposób wydania”, które „spowodowały niesprawiedliwość lub nierówność” m.in. w następstwie dyskryminacji jakichkolwiek osób ze względu na rasę, narodowość, religię lub „opozycję przeciwko Narodowo-Socjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej lub doktrynom nazistowskim”²².

¹⁶ Zob. pkt 2 Oświadczenia rządów Sojuszników z 5.6.1945 r. w sprawie stref okupacyjnych w Niemczech; tekst w jęz. polskim w: *B. Franczyk, K. Staszko* (oprac.), *Sprawa restytucji i rewindykacji*, s. 17.

¹⁷ Zob. *K. Skubiszewski*, *Zachodnia granica Polski*, s. 364.

¹⁸ Zbiór Dokumentów 1946, Nr 1. Zob. *A. Klafkowski*, *Umowa poczdamska z dnia 2 VIII 1945 r. Podstawy prawne likwidacji skutków wojny polsko-niemieckiej z lat 1939–1945*, Warszawa 1985.

¹⁹ Kontrollratsgesetz Nr. 1 betreffend die Aufhebung von NS-Recht vom 20. September 1945, www.verfassung-gen.de/de45-49/kr-gesetz1.htm (dostęp: 16.7.2024 r.). Tekst w jęz. polskim (z wyjątkiem nazw unieważnionych aktów nazistowskich) w: *B. Franczyk, K. Staszko* (oprac.), *Sprawa restytucji i rewindykacji*, s. 18–20, dalej: ustawa Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli.

²⁰ Art. I ust. 1: „Znosi się stanowczo wymienione niżej ustawy o charakterze politycznym i dyskryminacyjnym, na których opierał się reżim nazistowski, łącznie ze wszystkimi uzupełniającymi i wyjaśniającymi ustawami, rozporządzeniami i dekretemi (...)”.

²¹ Były to następujące nazistowskie akty prawne: a) Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich vom 24. März 1933 (RGBl. I/41), b) Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. April 1933 (RGBl. I/175), c) Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934 (RGBl. I/341), d) Gesetz zum Schutze der nationalen Symbole vom 19. Mai 1933 (RGBl. I/285), e) Gesetz gegen die Bildung von Parteien vom 14. Juli 1933 (RGBl. I/479), f) Gesetz über Volksabstimmung vom 14. Juli 1933 (RGBl. I/479), g) Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat vom 1. Dezember 1933 (RGBl. I/479), h) Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei und zum Schutz der Parteiuniform vom 20. Dezember 1934 (RGBl. I/1269), j) Reichsflaggenengesetz vom 15. September 1935 (RGBl. I/1145), k) Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935 (RGBl. I/1146), l) Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935 (RGBl. I/1146), m) Preussisches Gesetz über die Geheime Staatspolizei vom 10. Februar 1936 (G.S. 21), n) Gesetz über die Hitler-Jugend vom 1. Dezember 1936 (RGBl. I/933), o) Verordnung gegen die Unterstützung der Tarnung jüdischer Gewerbebetriebe vom 22. April 1938 (RGBl. I/404), p) Verordnung über die Anmeldung des Vermögens von Juden vom 26. April 1938 (RGBl. I/414), q) Gesetz zur Änderung der Gewerbeordnung für das Deutsche Reich vom 6. Juli 1938 (RGBl. I/823), r) Zweite Verordnung zur Durchführung des Gesetzes über die Änderung von Familiennamen und Vornamen vom 17. August 1938 (RGBl. I/1044), s) Verordnung Reisepässe von Juden vom 5. Oktober 1938 (RGBl. I/1342), t) Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben vom 12. November 1938 (RGBl. I/1580), u) Polizeiverordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit vom 28. November 1938 (RGBl. I/1676), v) Verordnung über den Nachweis deutschblütiger Abstammung vom 1. August 1940 (RGBl. I/1063), w) Polizeiverordnung über die Kennzeichnung der Juden vom 1. September 1941 (RGBl. I/547), x) Verordnung über die Beschäftigung von Juden vom 3. Oktober 1941 (RGBl. I/675), y) Erlaß des Führers über die Rechtsstellung der NSDAP vom 12. Dezember 1942 (RGBl. I/733), z) Polizeiverordnung über die Kenntlichmachung der im Reich befindlichen Ostarbeiter und -arbeiterinnen vom 19. Juni 1944 (RGBl. I/147).

²² Art. II ustawy: „Żaden niemiecki akt prawny, bez względu na datę i sposób wydania, nie ma zastosowania na drodze sądowej lub administracyjnej w przypadku, gdyby spowodował niesprawiedliwość lub nierówność: a) po-

Stosowanie powyższej ustawy przez sądy niemieckie i administrację niemiecką, działające pod ścisłym nadzorem władz sprzymierzonych (w szczególnie istotnych dziedzinach, na przykład sposobu i wymiaru kary, wydawano wytyczne dla sędziów), nie było sprawą łatwą, tym bardziej że szereg ustaw przyjętych, względnie znowelizowanych w okresie nazistowskim nie zostało uznanych za „co do istoty” nazistowskie: na przykład w sprawie karania za aborcję i pomocy przy aborcji, karania za homoseksualizm, przepisy eugeniczne²³. Nakładało się na to osłabienie działań denazyfikacyjnych wraz z pogłębiającymi się kontrowersjami między Sprzymierzonymi²⁴.

Powracając natomiast do wątku głównego, odnotować należy, że już w świetle przepisów art. II ustawy Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli nazistowskie rozporządzenie w sprawie organizacji polskiej grupy narodowej w Rzeszy Niemieckiej, podpisane 27.2.1940 r., straciło moc prawną. Spełniało bowiem co najmniej dwie z wymienionych tam przesłanek: było dyskryminujące wobec członków mniejszości polskiej w Rzeszy ze względu na ich narodowość oraz ze względu na nastawienie do reżimu nazistowskiego²⁵. Po zakończeniu II wojny światowej Związek Polaków w Niemczech wznowił faktyczną działalność w zachodnich strefach okupacyjnych²⁶.

Natomiast z prawnego punktu widzenia do rozpatrzenia pozostaje problem sprecyzowania daty utraty ważności przez akty prawa nazistowskiego, w tym przez rozporządzenie z 1940 r. Sprawą tą zajmiemy się w dalszej części opracowania.

3. Ustawa Zasadnicza (konstytucja) RFN

Drugą istotną okolicznością, jaką należy brać pod uwagę przy rozważaniu losów prawnych nazistowskiego rozporządzenia z 1940 r., są regulacje prawne Republiki Federalnej Niemiec odnoszące się do problemu dalszego obowiązywania prawa niemieckiego uchwalonego przed jej powstaniem, w tym prawa nazistowskiego. Abstrahujemy w tym miejscu od problemu upadku lub ciągłości niemieckiego podmiotu prawa międzynarodowego po zakończeniu II wojny światowej i dyskusji nad relacją obu państw niemieckich (RFN i NRD) do tej kwe-

przez uprzywilejowanie jakiegokolwiek osoby ze względu na jej powiązania z Narodowo-Socjalistyczną Niemiecką Partią Robotniczą, formacjami tej partii, organizacjami stowarzyszonymi lub znajdującymi się pod jej kontrolą; b) poprzez dyskryminację jakiegokolwiek osoby ze względu na rasę, narodowość, religię lub opozycję przeciwko Narodowo-Socjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej lub doktrynom nazistowskim”. Stosownie natomiast do art. III ustawy: „Każda osoba stosująca lub usiłująca stosować jakikolwiek akt prawny, zniesiony niniejszą ustawą, zostanie pociągnięta do odpowiedzialności karnej”. Na podstawie ustawy Nr 2 z 10.10.1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli dla Niemiec wniosła i uznała za nielegalną Narodowo-Socjalistyczną Niemiecką Partię Robotniczą, jej formacje, stowarzyszenia i agencje podległe, organizacje paramilitarne i inne instytucje nazistowskie (art. I ust. 1). W załączniku do ustawy wymieniono ponadto 62 tego rodzaju organizacje (zastrzegając, że lista może zostać uzupełniona) (ust. 2). Zabroniono również odrodzenia się tego rodzaju organizacji pod takimi samymi nazwami lub innymi (ust. 3). Tekst w jęz. polskim w: *B. Franczyk, K. Staszko* (oprac.), *Sprawa restytucji i rewindykacji*, s. 23–26.

²³ Na ten temat *M. Rath*, Fortgeltung von NS-Gesetzen. Ungeliebte Weisung, zum liberalen Recht zurückzukehren, *Legal Tribune Online*, 7.5.2023 (i wskazana tam literatura), www.lto.de/recht/feuilleton/ff/nationalsozialismus-recht-gesetze-anwendung-alliierte-kontrollrat-anweisung-justiz/ (dostęp: 23.5.2024 r.).

²⁴ Zob. np. *K. Jagiello*, *Po zmierzchu bogów*, Warszawa 2005.

²⁵ Stąd nietrafne jest kategoryczne stwierdzenie *J. Sandorskiego*, że z powołania ustawy Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli w kontekście unieważnienia rozporządzenia z 1940 r. należy zrezygnować, ponieważ nie jest ono wymienione na liście nazistowskich aktów wskazanych w art. I ustawy. *J. Sandorski*, *Polska mniejszość narodowa w Niemczech w świetle prawa międzynarodowego*, *Ruch Ekonomiczny, Prawniczy i Socjologiczny* 2010, Nr 2, s. 106–107. Tak też w ekspertyzie sporządzonej dla polskiego MSZ (wraz z *M. Nowosielskim* i *A. Saksonem*), *Pozycja prawna i majątek polskiej mniejszości narodowej w Niemczech* (wersja uzupełniona), Poznań, 12.12.2009 r.

²⁶ Zob. *K. Ruchniewicz*, *Związek Polaków w Niemczech*.

stii²⁷. Niezależnie bowiem od nastawienia do tej sprawy (w RFN przeważała koncepcja ciągłości niemieckiego podmiotu prawa międzynarodowego i identyczności z nim RFN²⁸, NRD natomiast uważało się za państwo nowe, pozostające w relacji sukcesji w stosunku do Rzeszy Niemieckiej²⁹), oba państwa niemieckie po ich powstaniu w 1949 r. związane były prawem okupacyjnym oraz musiały się ustosunkować do sprawy zakresu dalszego obowiązywania wcześniej uchwalonego prawa niemieckiego (sukcesja w odniesieniu do prawa krajowego).

W przypadku RFN³⁰ podstawowe znaczenie w odniesieniu do tego problemu ma art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej, stosownie do którego: „Prawo z okresu przed zebraniem się Parlamentu Federalnego obowiązuje nadal, o ile nie jest sprzeczne z Ustawą Zasadniczą”. Ustęp 2 art. 123 Ustawy Zasadniczej odnosi się natomiast do dalszego obowiązywania umów międzynarodowych zawartych przez Rzeszę Niemiecką. Zachowały one ważność, o ile powinny obowiązywać w świetle powszechnych zasad prawnych, o ile nie zostaną zawarte nowe umowy międzynarodowe przez RFN w danej dziedzinie, względnie o ile nie wygasną „w inny sposób”.

Miarodajny w RFN dla sprawy obowiązywania lub nie niemieckiego prawa przyjętego uprzednio, również w okresie III Rzeszy, jest więc ustęp 1 art. 123 Ustawy Zasadniczej. Stosownie do jego postanowień również regulacje prawne przyjęte podczas rządów nazistów mogły obowiązywać nadal w RFN, o ile nie pozostawały w sprzeczności z „zasadami wolnościowo-demokratycznego ustroju”, zwłaszcza z Ustawą Zasadniczą³¹ (naturalnie z wyjątkiem nazistowskich regulacji prawnych uchylonych na mocy prawa okupacyjnego, w tym przede wszystkim na podstawie ustawy Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli).

Interpretacja postanowień ustępu 1 art. 123 Ustawy Zasadniczej RFN w orzecznictwie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego koncentruje się na problemach związanych z dalszym obowiązywaniem aktów prawnych uchwalonych przed ustanowieniem RFN³², natomiast dla interesującego nas problemu istotne są kwestie dotyczące stwierdzenia braku ich obowiązywania w RFN. Chodzi zwłaszcza, w kontekście losu prawnego rozporządzenia z 1940 r., o dwie kwestie: jakie okoliczności decydowały o braku jego obowiązywania w RFN oraz o – wskazany już wyżej – problem sprecyzowania daty utraty ważności przez akty prawa nazistowskiego, w tym interesującego nas rozporządzenia.

Jeśli chodzi o problem pierwszy, to z postanowień ustępu 1 art. 123 Ustawy Zasadniczej RFN wynika, że nie mogło w RFN obowiązywać „prawo (...) sprzeczne z Ustawą Zasadniczą”. W orzecznictwie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego sprecyzowano, że chodzi przede wszystkim o sprzeczność z prawami podstawowymi gwarantowanymi

²⁷ Zob. np. *J. Barcz* (red.), *Status prawny Niemiec w latach 1945–1949*, Warszawa 1986.

²⁸ Reprezentatywnie: niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 31.7.1973 r. (w sprawie Układu RFN – NRD z 21.12.1972 r.), BVerfGE 36, 1.

²⁹ Zob. reprezentatywnie *E. Oeser, W. Poeggel* (Hrsg.), *Völkerrecht. Grundriss*, Berlin (DDR) 1983, s. 73 i n.

³⁰ W pierwszej Konstytucji NRD z 7.10.1949 r. (Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 7. Oktober 1949; tekst po zmianach – GBl. 1960 I, S. 505) ustosunkowano się również do tego problemu. W jej art. 144 (postanowienia przejściowe i końcowe) stwierdzono m.in., że uchylone zostają wszelkie przepisy sprzeczne z Konstytucją, a te, które obowiązują nadal, muszą być interpretowane zgodnie z Konstytucją. Została ona zastąpiona w 1968 r. nową Konstytucją: Verfassung der DDR vom 6. April 1968, GBl. I, S. 199.

³¹ Zob. zwłaszcza wyr. niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 26.3.1957 r. (-2 BvG 1/55-) (*Konkordatsurteil*), BVerfGE 6, 419. Na ten temat *B. Schmidt-Bleibtreu, F. Klein*, *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Neuwied–Berlin 1973, s. 973 i n.

³² Na temat interpretacji art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN zob. *I. von Münch, Ph. Kunig* (Hrsg.), *Grundgesetz-Kommentar*, Band 3, München 1996, s. 1457 i n.

w Ustawie Zasadniczej³³. W grę wchodzić może również sprzeczność z zasadami (również o charakterze zwyczajowym) „wolnościowo-demokratycznego ustroju”³⁴. W świetle tych przesłanek nie może ulegać wątpliwości, że rozporządzenie z 1940 r., o ile obowiązywałoby w „okresie przed zebraniem się Parlamentu Federalnego” (Bundestagu), zostałoby uchylone na mocy art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej.

Znacznie bardziej skomplikowana jest sprawa określenia daty utraty ważności przez nazistowskie akty prawne. W przypadku nazistowskich aktów prawnych, które obowiązywały w okresie ustanowienia RFN i stwierdzono by ich sprzeczność z prawami podstawowymi gwarantowanymi w Ustawie Zasadniczej lub z „zasadami wolnościowo-demokratycznego ustroju”, straciłyby one ważność w dniu odbycia się pierwszej sesji Bundestagu, tj. 7.9.1949 r. Nie brak jednak głosów, że w grę wchodziłaby również data wejścia w życie Ustawy Zasadniczej RFN, tj. dzień 24.5.1949 r.³⁵

Na powyższe założenia należy jednak spojrzeć z punktu widzenia innych zasadniczych problemów. Przypomnijmy, że punktem wyjścia jest ustawa Nr 1 Sojusznicy Rady Kontroli, która *expressis verbis* uchyliła przepisy składające się na „konstytucję” państwa nazistowskiego oraz zawierała klauzulę (art. II) unieważniającą inne nazistowskie akty prawne, które „spowodowały niesprawiedliwość lub nierówność” m.in. w następstwie dyskryminacji jakichkolwiek osób ze względu na rasę, narodowość, religię lub „opozycję przeciwko Narodowo-Socjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej lub doktrynom nazistowskim”. W tym przypadku wskazuje się na datę wejścia w życie ustawy Nr 1, tj. na 20.9.1945 r.³⁶

Nie wydaje się jednak, że jest to ocena prawidłowa. Ustawa Nr 1 Sojusznicy Rady Kontroli zasada się na powołanej wyżej Deklaracji z 5.6.1945 r. w sprawie klęski Niemiec i objęcia nad Niemcami władzy najwyższej przez Sprzymierzonych, a ta z kolei odwołuje się do dnia bezwarunkowej kapitulacji (8.5.1945 r.) jako wyrazu klęski militarnej Niemiec i całkowitego rozgromienia państwa niemieckiego. Ten więc dzień należy przyjąć jako datę przełomową, od której przepisy składające się na „konstytucję” państwa nazistowskiego i objęte klauzulą art. II ustawy Nr 1 Sojusznicy Rady Kontroli przestały obowiązywać.

Ta „data przełomowa” występuje również w licznych przepisach Ustawy Zasadniczej RFN (np. w art. 116 ust. 2 – utrzymanie obywatelstwa niemieckiego w stosunku do osób pozbawionych tego obywatelstwa między 30.1.1933 r. a 8.5.1945 r.; w art. 131 – data graniczna określająca status osób zatrudnionych w służbie publicznej i ich prawo do zaopatrzenia emerytalnego; w art. 135 ust. 1 – data przełomowa w odniesieniu do przejścia majątków landów w związku ze zmianami ich granic). W tym też kierunku poszło orzecznictwo niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego. W wyroku z 17.12.1953 r. Trybunał jednoznacznie potwierdził, że powyższe kategorie przepisów prawa nazistowskiego straciły ważność 8.5.1945 r.³⁷ W odnie-

³³ *Konkordatsurteil*, BVerfGE 6, 331.

³⁴ *Ibidem*, BVerfGE 6, 419. Szerzej na temat powyższych przesłanek zob. *I. von Münch, Ph. Kunig* (Hrsg.), *Grundgesetz-Kommentar*, s. 1460.

³⁵ Na ten temat szerzej zob. *ibidem*.

³⁶ „Klarheit bestand spätestens seit dem 20. September 1945 nur insoweit, als explizit nationalsozialistische Gesetze ihre Gültigkeit verloren”. *M. Rath*, Fortgeltung von NS-Gesetzen.

³⁷ Wyr. niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 17.12.1953 r. (-1 BvR 147/52-) (*Beamtenurteil*), BVerfGE 3, 119. Wyrok ten jest interesujący również z tego względu, że potwierdza zakończenie stosunków zatrudnienia w służbie publicznej (w tym przede wszystkim urzędniczych) 8.5.1945 r. (choć następnie złagodzone konsekwencje takiego stanowiska na mocy prawa okupacyjnego i ustaw wydanych na mocy art. 131 Ustawy Zasadniczej

sieniu do tego rodzaju przepisów nazistowskich art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN może więc mieć jedynie deklaratoryjne znaczenie.

Na tym jednak nie kończą się problemy z określeniem daty utraty ważności przez nazistowskie przepisy. W orzecznictwie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego wypracowano „rewolucyjną zmianę” (*revolutionäre Wendung*) w stosunku do „typowego” prawa nazistowskiego³⁸. Stosownie do powyższego nastawienia takiemu prawu nazistowskiemu w ogóle odmówiono wstecznie (od początku) legitymacji i ważności. Najistotniejsze znaczenie w tym kontekście mają następujące orzeczenia Trybunału: wspomniany wyżej wyrok z 17.12.1953 r.³⁹, postanowienie z 19.2.1957 r.⁴⁰ i postanowienie z 14.2.1968 r.⁴¹

Szczególnie istotne jest to ostatnie orzeczenie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, w którym Trybunał – sumując swoje wcześniejsze rozważania – stwierdził: „Należy odmówić regulacjom prawnym z okresu nazistowskiego ważności jako prawu, jeżeli sprzeciwiają się one fundamentalnych zasadom sprawiedliwości w takim stopniu, że sędzia, który chciałby je zastosować albo chciałby uznać ich skutki prawne, stanowiąłby bezprawie zamiast prawa”⁴². Odwołując się do tego stwierdzenia, Trybunał uznał za nieważne od początku 11. rozporządzenie dotyczące ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 25.11.1941 r.⁴³, na mocy którego pozbawiono obywatelstwa osoby narodowości żydowskiej (rozporządzenie to „wykazuje sprzeczność ze sprawiedliwością w takim wymiarze, że musi być ono uznane za nieważne od początku”)⁴⁴.

Dalszy tok rozumowania Trybunału jest szczególnie interesujący dla oceny sytuacji, w której nazistowski akt prawny został uznany za nieważny od początku. Trybunał stwierdził wpraw – jak już wskazano – że 11. rozporządzenie jest nieważne od początku. Następnie za-

RFN). W wyroku stwierdzono jednoznacznie, że wszelkie stosunki urzędnicze wygasły z dniem 8.5.1945 r. (pkt 1 tenoru wyroku). Następnie podkreślono, że w tym przypadku nie działa zasada, że zmiana formy państwa pozostawia stosunki urzędnicze nienaruszone (pkt 4 tenoru wyroku), bowiem zasada ta zakłada, iż chodzi o prawdziwe stosunki urzędnicze w rozumieniu tradycyjnej praworządności, tak jak wykształciła się ona w Niemczech w XIX i na początku XX stulecia. W okresie nazistowskim natomiast nastąpiło nierozzerwalne złączenie państwa z partią nazistowską jej Führerem, co stało się rozstrzygającą przesłanką dla istnienia podstawy prawnej stosunku urzędniczego. Tego rodzaju stosunek prawny wygasa bez formalnej podstawy jego zakończenia wraz z rozpadem dotychczasowej struktury (państwowej). „Tylko data 8.5.1945 r. może wchodzić tutaj w rachubę, ponieważ w tym dniu Wehrmacht skapitulował, co było wyrazem rozgromienia państwa” (motyw 189 uzasadnienia wyroku). Powyższe rozważania Federalny Trybunał Konstytucyjny rozwinął, również w kontekście krytyki wyroku, w postanowieniu z 19.2.1957 r. (*Gestapobeschluss*).

³⁸ I. von Münch, Ph. Kunig (Hrsg.), Grundgesetz-Kommentar, s. 1462.

³⁹ BVerfGE 3, 58 i n.

⁴⁰ Post. niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 19.2.1957 r. (-BvR 357/52-) (*Gestapobeschluss*), BVerfGE 6, 132.

⁴¹ Post. niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 14.2.1968 r. (-2 BvR 557/62-) (*Ausbürgerung von Juden*), BVerfGE 23, 98.

⁴² *Ibidem*, pkt 1 tenoru postanowienia. Szerzej w uzasadnieniu (motyw 30): „Recht und Gerechtigkeit stehen nicht zur Disposition des Gesetzgebers. Die Vorstellung, daß ein Verfassungsgeber alles nach seinem Willen ordnen kann, würde einen Rückfall in die Geisteshaltung eines wertungsfreien Gesetzespositivismus bedeuten, wie sie in der juristischen Wissenschaft und Praxis seit längerem überwunden ist. Gerade die Zeit des nationalsozialistischen Regimes in Deutschland hat gelehrt, daß auch der Gesetzgeber Unrecht setzen kann“ (BVerfGE 3, 225 [232]). Daher hat das Bundesverfassungsgericht die Möglichkeit bejaht, nationalsozialistischen „Rechts“-Vorschriften die Geltung als Recht abzuerkennen, weil sie fundamentalen Prinzipien der Gerechtigkeit so evident widersprechen, daß der Richter, der sie anwenden oder ihre Rechtsfolgen anerkennen wollte, Unrecht statt Recht sprechen würde”.

⁴³ 11. Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 25. November 1941, RGBl. I S. 772.

⁴⁴ „In der 11. Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 25. November 1941 (RGBl. I S. 772) hat der Widerspruch zur Gerechtigkeit so unerträgliches Maß erreicht, daß sie von Anfang an als nichtig erachtet werden muß” (pkt 2 tenoru postanowienia).

znaczył, że „ustanowione bezprawie, które jednoznacznie narusza konstytucyjne zasady prawa, nie staje się prawem w wyniku tego, że jest stosowane i przestrzegane”⁴⁵. Niemniej jednak – zaznaczył – „organy państwowe RFN nie są w stanie uznać za niebyłe faktów, powstałych w następstwie bezprawnych działań nazistów”, tym bardziej że takie „faktycznie ustanowione bezprawie” mogło wywołać różne skutki prawne w systemach prawnych różnych państw (motyw 33 uzasadnienia)⁴⁶. Przy czym Republice Federalnej Niemiec „nie chodzi w żadnym wypadku o to, aby legitymować w sensie prawnym działania nazistów, lecz o to, aby bezprawie naprawić” (*ausgleichen*) (motyw 34 uzasadnienia)⁴⁷. W przypadku będącym przedmiotem rozważań Trybunału stwierdził więc on nieważność od samego początku aktu nazistowskiego pozbawiającego obywatelstwa osoby narodowości żydowskiej, a tym samym zachowanie przez nie tego obywatelstwa, chyba że nie wyraziły na to zgody.

4. Ustawa o zniesieniu przepisów wojennych z 1951 r.

Już w świetle powyższych zasad rozporządzenie z 1940 r. należało uznać za nieobowiązujące. W toku weryfikacji aspektów prawnych „kampanii reparacyjnej PiS”⁴⁸ na przełomie 2023/2024 ustalono ponadto⁴⁹, że rozporządzenie z 1940 r. zostało również wyraźnie uchylone w RFN⁵⁰. Podstawą uchylecia tego rozporządzenia była wspomniana już na wstępie ustawa z 1951 r.

W § 1 ust. 1 tej ustawy stwierdza się, że „ze skutkiem od dnia 8 maja 1945 r. uchyla się wszystkie przepisy, na podstawie których po wprowadzeniu stanu wojny państwa prowadzące działania wojenne i ich obywatele byli traktowani jako wrogowie”. Paragraf 2 ustawy odwołuje się do załącznika, wyciskającego ponad sto nazistowskich aktów prawnych, w tym – na ostatnim miejscu (pod tytułem „H. Mindertheitenrecht”): Verordnung über die Organisationen der polnischen Volksgruppe im Deutschen Reich vom 27. Februar 1940 (Reichsgesetzbl. I, S. 444).

Istotny jest ustęp 2 § 1 ustawy z 1951 r., podkreślający, że jeżeli wymieniony w ust. 1 ustawy (w załączniku) akt prawny został już wcześniej uchylony, to wcześniejsze uchylenie zachowuje moc prawną.

Poza tym ustawa z 1951 r. wskazuje na pewną elastyczność w traktowaniu „byłego wroga mienia”. W § 3 i 4 stwierdza mianowicie, że postanowienia § 1 ust. 1 ustawy (tj. uchylenie wymienionych w załączniku nazistowskich aktów prawnych) nie naruszają skuteczności

⁴⁵ „Einmal gesetztes Unrecht, das offenbar gegen konstituierende Grundsätze des Rechtes verstößt, wird nicht dadurch zu Recht, daß es angewendet und befolgt wird” (pkt 3 tenoru postanowienia).

⁴⁶ „Indessen können die Staatsorgane der Bundesrepublik die Fakten nicht ungeschehen machen, welche durch die Unrechtsmaßnahmen der Nationalsozialisten geschaffen worden sind (vgl. BGH, RzW 1962, 563). Die «Ausbürgerung» von Juden im Sinne der nationalsozialistischen Gesetzgebung bleibt eine historische Tatsache, die als solche nicht nachträglich beseitigt werden kann. Dieses faktische gesetzliche Unrecht mag auch in den verschiedenen Rechtsordnungen der einzelnen Staaten verschiedene Rechtsfolgen ausgelöst haben. Hier geht es nur um die Konsequenzen, die sich aus der Nichtigkeit der 11. Verordnung für den Geltungsbereich des Grundgesetzes ergeben”.

⁴⁷ „Für die Bundesrepublik handelte es sich jedenfalls nicht darum, nachträglich nationalsozialistische Maßnahmen rechtlich zu legitimieren, sondern das Unrecht auszugleichen, das den «ausgebürgerten» Verfolgten faktisch angetan worden ist. Freilich konnte die Diskriminierung, die in der einseitigen und willkürlichen «Ausbürgerung» jüdischer Mitbürger lag, nicht dadurch ausgeglichen werden, daß sich die Bundesrepublik Deutschland erneut über den Willen der Betroffenen hinwegsetzte, sondern allein dadurch, daß sie deren Willen respektierte”.

⁴⁸ Zob. J. Barcz, K. Ruchniewicz (red.), Partyną „kampania reparacyjna” PiS.

⁴⁹ Zob. K. Ruchniewicz, Tzw. dekrety Göringa.

⁵⁰ Sprawa tzw. dekretu Göringa. Objaśnienie 13, s. 112 i n.

prawnej działań podjętych po 8.5.1945 r. w celu zadbania o byłe wrogie mienie, względnie w celu uporządkowanego zarządzania takim mieniem. W pewnych przypadkach – przewidzianych prawem okupacyjnym – możliwe było skuteczne, dalsze korzystanie z mienia.

5. Ocena

Oceniając wyżej analizowane ramy prawne unieważniania aktów prawnych przyjętych w okresie nazistowskim, należy – po pierwsze – odnieść się szczegółowo do kwestii nieważności rozporządzenia z 1940 r., w tym do sprawy forsowania stanowiska, że rozporządzenie to miałoby obowiązywać po II wojnie światowej, w tym w RFN po jej powstaniu oraz również po zjednoczeniu Niemiec. Do tego kompleksu zagadnień należy również sprecyzować daty unieważnienia rozporządzenia z 1940 r. Następnie – po drugie – należy odnieść się zwięźle (nie jest to zasadniczy problem rozważany w niniejszym opracowaniu) do formuły prawnej restytucji mienia polskich organizacji mniejszości narodowej skonfiskowanego na podstawie rozporządzenia z 1940 r., względnie odszkodowania ze takie mienie. Powiązana jest z tym kwestia odszkodowań dla działaczy tych organizacji – ofiar zbrodni nazistowskich.

1) Przejdźmy więc do pierwszego kompleksu problemów. W świetle przedstawionych wyżej regulacji prawnych prawa okupacyjnego, postanowień Ustawy Zasadniczej RFN oraz ustawy z 1951 r. nie ulega wątpliwości, że rozporządzenie straciło ważność 8.5.1945 r. i z pewnością nie obowiązywało ani w latach 1945–1949, ani w RFN po jej powstaniu, ani po zjednoczeniu Niemiec. Skąd więc pojawiło się stanowisko, że rozporządzenie z 1940 r. nigdy nie zostało uchylone i miałoby obowiązywać nadal?

Wskazuje się⁵¹, że źródłem tego stanowiska jest pismo z 24.8.2009 r. „pełnomocnika organizacji polonijnych”, niemieckiego adwokata, S. *Hambury* do Kanclerza federalnego RFN A. *Merke*⁵². W piśmie tym S. *Hambura* domagał się od Kanclerz Niemiec uchylecia rozporządzenia z 1940 r., które – według niego – nie zostało dotychczas uchylone i nie stwierdzono jego nieważności. Tak więc „istnieje ono w sensie prawnym nadal” (*sie existiert also rechtlich weiterhin*)⁵³. Uchylenie tego rozporządzenia na mocy ustawy niemieckiej miałoby mieć – według S. *Hambury* – „nadzwyczajne symboliczne znaczenie” i stać się „znaczącym przyczynkiem w dbaniu o dobrosąsiedzkie stosunki między Polską a Niemcami”.

Można zastanawiać się nad przyczynami formułowania tego rodzaju stwierdzeń bez solidnej weryfikacji obowiązującego stanu prawnego, tym bardziej że S. *Hambura* miał niemieckie wykształcenie prawnicze i był niemieckim adwokatem. Powyższe stwierdzenia nie uwzględniają bowiem ani prawa okupacyjnego (zwłaszcza ustawy Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli), ani postanowień art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN i związanej z tymi postanowieniami niemieckiej praktyki konstytucyjnej, ani postanowień ustawy z 1951 r. (wyraźnie stwierdzającej nieważność od 8.5.1945 r. rozporządzenia z 1940 r.). W tym ostatnim przypadku zidentyfikowanie ustawy z 1951 r. było przedsięwzięciem prostym, podobnie jak potwierdzenie braku obowiązywania rozporządzenia z 1940 r. w systemie prawnym RFN. Wystarczy-

⁵¹ Zob. J. *Sandorski*, Problem Polonii niemieckiej w zjednoczonych Niemczech – aspekty historyczne, polityczne i prawnomiędzynarodowe, w: W.M. *Góralski* (red.), Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy 1991–2011, Warszawa 2011, s. 645.

⁵² <https://www.polen-news.de/puw/91-05.html> (dostęp: 5.6.2024 r.).

⁵³ „Eine ausdrückliche Aufhebung der Verordnung vom 27. Februar 1940 und die Feststellung ihrer Nichtigkeit fanden bisher nicht statt. Sie existiert also rechtlich weiter”.

ło zajrzeć do części III Bundesgesetzblatt, w której zweryfikowano obowiązujące nadal akty prawne m.in. opublikowane w Reichsgesetzblatt. Brak zamieszczenia danego aktu prawnego oznaczał, że stracił on ważność i nie obowiązuje w RFN⁵⁴. Zwrócił na to uwagę Federalny Minister Sprawiedliwości w piśmie z 13.10.2009 r.⁵⁵, odpowiadając na postulat S. *Hambury*.

J. *Sandorski* określa powyższy zabieg jako „specyficzną inspirację”⁵⁶, mającą na celu wzmocnienie aktywności organizacji polonijnych w Niemczech i wywołanie „rezonansu” w Polsce i w RFN⁵⁷. „Specyfika” ta miała jednak swoje konsekwencje. Od tej pory eksperci (zwłaszcza powiązani ze Zjednoczoną Prawicą) przyjmowali z dobrą wiarą stwierdzenia S. *Hambury*. Sam J. *Sandorski* nawiązywał ostrożnie do „ważności” rozporządzenia z 1940 r., odwołując się do wspomnianego wyżej pisma S. *Hambury*⁵⁸. Co do zasady stał chyba jednak na stanowisku nieważności rozporządzenia z 1940 r., koncentrując się raczej na dacie jego unieważnienia (o czym dalej).

Przedstawiciele poglądu, że rozporządzenie z 1940 r. straciło ważność, powoływali się natomiast na ogólną klauzulę zawartą w art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN⁵⁹, stosownie do której straciły ważność wcześniejsze akty prawne, w tym zwłaszcza z okresu nazistowskiego, o ile były sprzeczne z prawami podstawowymi i zasadami ustroju wolnościowo-demokratycznego gwarantowanymi Ustawą Zasadniczą, rezygnowali jednak z pogłębionych badań, które musiałyby doprowadzić do ustawy z 1951 r. Czasami odnotowywali dodatkowo⁶⁰, że rozporządzenie „nie zostało jednak w RFN wyraźnie uchylone” (czyli, że coś jest na rzeczy). Swoją drogą cała sprawa nie najlepiej świadczy również o niemieckich służbach prawnych. W powoływanym wyżej piśmie Ministra Sprawiedliwości (podobnie jak i w późniejszych wyjaśnieniach władz niemieckich) mowa jest jedynie o art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN, jako podstawie nieważności rozporządzenia z 1940 r. Nie odwołano się natomiast do ustawy z 1951 r., wyraźnie uchylającej to rozporządzenie, co definitywnie zakończyłoby całą sprawę.

Wspomniana wyżej „specyficzna inspiracja” miała również poważne implikacje polityczne. Jak wspomniano na wstępie, pogląd o obowiązywaniu rozporządzenia z 1940 r. („dekretu Göringa”) wpiერw wzmógł aktywność polityków PiS⁶¹, a w okresie rządów Zjednoczo-

⁵⁴ Zob. Gesetz über die Sammlung des Bundesrechts von 10. Juli 1958, BGBl. 1958, Teil I, Nr. 22, s. 437.

⁵⁵ Pismo: Bundesministerium des Justiz, 13.10.2009, symbol: 1100/311-48-702/2009.

⁵⁶ J. *Sandorski*, Problem Polonii niemieckiej, s. 645.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 646. Podobnie odnosi się do ewidentnej sprzeczności między poglądem S. *Hambury* (rozporządzenie z 1940 r. obowiązuje nadal w RFN) a własnym poglądem, iż rozporządzenie należy uważać za nieważne *ab initio*, określając pogląd tego pierwszego jako „zaprogramowaną gafę”, która jednak wzbudziła „w środowisku Polonii w Niemczech oraz w Polsce żywy rezonans”. *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 645.

⁵⁹ Tak niemieckie Ministerstwo Sprawiedliwości we wspomnianym wyżej piśmie z 13.10.2009 r. Stanowisko takie zajęło także polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, przywołując również ustawę Nr 1 Sojuszniczej Rady Kontroli. Zob. np. wystąpienie w dniu 24.9.2009 r. ówczesnego dyrektora departamentu współpracy z Polonią, M. *Szymarńskiego*, podczas posiedzenia sejmowej Komisji łączności z Polakami za granicą, Kancelaria Sejmu, Biuro Komisji Sejmowych, Biuletyn z 24.9.2009 r., Nr 1771 (IV kadencja). W literaturze naukowej np. S. *Zerko*, Tzw. dekret Göringa.

⁶⁰ Zob. np. R. *Jastrzębski*, Opinia prawna dotycząca poselskiego projektu uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie wezwania do uchylecia przez państwo niemieckie „Dekretu Göringa” z 27 lutego 1940 r., cofnięcia jego skutków oraz rehabilitację ofiar (druk Nr 2597), sporządzona 27.9.2022 r. na zlecenie Przewodniczącego Komisji Spraw Zagranicznych, BAS-WAP-1808/22, opublikowana: Zeszyty Prawnicze BAS 2023, Nr 1, s. 229, 232.

⁶¹ Do unieważnienia „obowiązującego obecnie w Niemczech nazistowskiego prawa” wzywała Wspólnota Polska. Unieważnienia rozporządzenia z 1940 r. domagała się sejmowa Komisja łączności z Polakami zagranicą (opinia z 24.9.2009 r.), wzywały do tego w swoich pismach i interpelacjach posłanka G. *Mastowska* i senatorka D. *Arciszew-*

nej Prawicy po 2015 r. stał w centrum hecy antyniemieckiej. Prominentni przedstawiciele tej formacji zarzucali politykom niemieckim w sposób obraźliwy, że „dekret Göringa” obowiązywał w RFN oraz obowiązuje po zjednoczeniu Niemiec, co miało być główną przyczyną odmowy osobom narodowości polskiej w RFN przyznania statusu mniejszości narodowej oraz wypłaty odszkodowania i ewentualnie zwrotu skonfiskowanego mienia⁶². Nakręcali też emocje wśród organizacji polonijnych w Niemczech⁶³. W efekcie „specyficzna inspiracja”, oparta na manipulacji, wywarła efekt odwrotny od proklamowanego, podważając wiarygodność proponowanych działań i wprowadzając zamęt w stosunkach polsko-niemieckich.

Kolejnym problemem związanym z nieważnością rozporządzenia z 1940 r. jest ustalenie, od kiedy jest ono nieważne. Z wyżej analizowanych postanowień aktów prawnych oraz z niemieckiej praktyki konstytucyjnej wynika, że zostało ono unieważnione z dniem 8.5.1945 r. (co *expressis verbis* wynika z ustawy z 1951 r.). Natomiast J. Sandorski wystąpił z tezą⁶⁴, że – ze względu na istotną sprzeczność z prawem międzynarodowym – rozporządzenie z 1940 r. powinno zostać uznane za nieważne od początku (*ab initio*), co z kolei pociągałoby za sobą obowiązek przywrócenia stanu pierwotnego (*restitutio in integrum*) oraz miałyby zasadnicze znaczenie dla roszczeń odszkodowawczych ZPwN. W. Czapliński zasadnie wskazywał, że tego rodzaju śmiała teza wymagałaby pogłębionego uzasadnienia⁶⁵ (*notabene* J. Sandorski również nie przeprowadził weryfikacji stanu prawnego w RFN, czyli nie wiedział o ustawie z 1951 r. uchylającej wyraźnie rozporządzenie z 1940 r. z dniem 8.5.1945 r.).

Przyjrzyjmy się więc bliżej tej tezie. Nieprzypadkowo w części odnoszącej się do art. 123 ust. 1 Ustawy Zasadniczej RFN omówiliśmy szerzej związaną z tym artykułem niemiecką praktykę konstytucyjną, zwłaszcza postanowienie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 14.2.1968 r. (*Ausbürgerung von Juden*). W orzeczeniu tym Trybunał – jak pamiętamy – dopuścił uznanie nazistowskiego aktu prawnego za nieważny „od początku” („na-leży odmówić regulacjom prawnym okresu nazistowskiego ważności jako prawu”) ze względu

ska-Mielewczyk. Omawia szczegółowo to wzmocnienie *K. Rak*, Sytuacja polskiej mniejszości narodowej w Niemczech, Warszawa 2010, s. 36 i n.

⁶² Jeszcze w połowie 2022 r. przedstawiciele ówczesnej „Solidarnej Polski”, poseł J. Kowalski i wiceminister sprawiedliwości M. Warchoł, podnosili sprawę unieważnienia „dekrety Göringa” i wnosili w tej sprawie projekt uchwały sejmowej; Janusz Kowalski: Nie ma zgody, aby władze Niemiec i Olaf Scholz utrzymywały rasistowskie rozporządzenie, 31.8.2022 r., <https://www.wprost.pl/polityka/10838530/janusz-kowalski-nie-ma-zgody-aby-wladze-niemiec-i-olaf-scholz-utrzymywaly-rasistowskie-rozporzadzenie.html> (dostęp: 31.8.2022 r.). Sprawa powróciła za sprawą senatora PiS J. Czerwińskiego wiosną 2023 r. w Senacie jako wniosek uchwały w sprawie potępienia „dekrety Göringa”; Senatorowie nie chcą zająć się potępieniem dekretu Göringa. Zaskakujące wyniki głosowania, 30.3.2023 r., <https://trojka.polskieradio.pl/artykul/3143196,senatorowie-nie-chca-zajac-sie-potepieniem-dekretu-goringa-zaskakujace-wyniki-glosowania> (dostęp: 12.6.2024 r.). Wielokrotnie na rzekome obowiązywanie „dekrety Göringa” powoływała się posłanka PiS, przewodnicząca sejmowej Komisji łączności z Polakami za granicą, A. Schmidt-Rodziejewicz. Omawia te „wyczyny” K. Ruchniewicz, Poselskie gadanie, Blog i Historia, <https://krzysztofuchniewicz.eu/poselskie-gadanie/> (dostęp: 30.8.2022 r.).

⁶³ List Kaczyńskiego do Polaków w Niemczech. Wspomniat o „pięciu prawdach”, 28.8.2022 r., <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/jaroslaw-kaczynski-do-polakow-w-niemczech-wspomniat-o-pieciu-prawdach/st0xr14> (dostęp: 28.8.2022 r.).

⁶⁴ J. Sandorski, Polska mniejszość narodowa, s. 89, 106 i n. Teza pojawia się w różnych odmianach w kolejnych publikacjach i ekspertyzach J. Sandorskiego. Również np. R. Jastrzębski, Opinia prawna dotycząca poselskiego projektu uchwały, s. 321.

⁶⁵ Komentarz W. Czaplińskiego do postu P. Sobańskiego, wspierającego tezę J. Sandorskiego; P. Sobański, Guest post: Kilka słów na temat roszczeń finansowych Związku Polaków w Niemczech, Przegląd Prawa Międzynarodowego. Blog, 3.1.2019 r., <https://przegladpm.blogspot.com/2019/01/guest-post-kilka-sow-na-temat-rozsczen.html> (dostęp: 6.6.2024 r.).

na tak fundamentalną sprzeczność z podstawowymi zasadami sprawiedliwości, że „sędzia, który chciałby je zastosować albo chciałby uznać ich skutki prawne, stanowiłby bezprawie zamiast prawa”. Zarazem jednak Trybunał zwrócił uwagę na to, że „nie jest w stanie uznać za niebyte faktów, powstałych w następstwie bezprawnych działań nazistów”, tym bardziej że takie „faktycznie ustanowione bezprawie” mogło wywołać różne skutki prawne. Nie chodzi przy tym „w żadnym wypadku o to, aby legitymować w sensie prawnym działania nazistów, lecz o to aby bezprawie naprawić”.

Przekładając powyższy tok rozumowania Trybunału na los prawny rozporządzenia z 1940 r., możliwe byłoby stwierdzenie braku jego ważności „od początku”. Ponieważ w ustawie z 1951 r. potwierdzono *expressis verbis* nieważność rozporządzenia z 1940 r. od 8.5.1945 r., mógłby to zrobić niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny. Niemniej brak obecnie „punktu odniesienia”, który pozwoliłby Trybunałowi zająć się takim problemem (wszystkie terminy wnoszenia roszczeń odszkodowawczych dawno się w RFN przedawniły). Dyskusja na ten temat ma więc charakter akademicki. Nawet jednak gdybyśmy przyjęli, że rozporządzenie z 1940 r. było nieważne od początku, to wcale nie oznacza to, iż konsekwencją takiego założenia byłoby „przywrócenie stanu pierwotnego”. W tym przypadku nastąpiły tak głębokie zmiany faktyczne, związane z przesunięciami terytorium państwowego, przemieszczeniami ludności, wymordowaniem części członków polskiej mniejszości narodowej przez nazistów, następnie związane z okupacją i powstaniem dwóch państw niemieckich, że przywrócenie stanu pierwotnego nie wchodziło w rachubę. Natomiast niezbędne było – wskazane przez Trybunał – „naprawienie bezprawia”, a to musiało odbyć się na podstawie regulacji prawnych RFN po jej powstaniu (czyli – na tej podstawie można było występować z roszczeniami restytucyjnymi i odszkodowawczymi). Pamiętajmy bowiem o tym, że w przypadku organizacji polskiej mniejszości narodowej w Rzeszy chodziło o stowarzyszenia prawa niemieckiego, skupiające obywateli niemieckich (polskiej narodowości), a ZPwN rewitalizował się w zachodnich strefach okupacyjnych, i formalnie – z zachowaniem kontynuacji – w RFN.

Intencją głębszą tezy „powrotu do stanu poprzedniego” jest chyba wykazanie rzekomej ciągłości statusu polskiej mniejszości narodowej w Niemczech (od Rzeszy do RFN i zjednoczonych Niemiec)⁶⁶. Miałoby temu służyć również uznanie polsko-niemieckiej deklaracji z 5.11.1937 r.⁶⁷ za umowę międzynarodową, zawieszoną na czas wojny i obowiązującą nadal w RFN, nawet do czasu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy (podpisanego 17.6.1991 r.)⁶⁸. Deklaracja z pewnością nie była umową międzynarodową (intencja stron była jednoznaczna, była deklaracja polityczna)⁶⁹, wywołana natomiast przez nazi-

⁶⁶ J. Sandorski podkreślał w ekspertyzie dla polskiego MSZ, że uznanie rozporządzenia z 1940 r. za nieważne od początku (*ab initio*) siłą rzeczy prowadzi do wniosku, że „mniejszość polska w Niemczech istnieje nieprzerwanie od 1922 r. do dnia dzisiejszego”. Pozycja prawna i majątek polskiej mniejszości narodowej w Niemczech. Ekspertyza sporządzona przez M. Nowosielskiego, A. Saksona i J. Sandorskiego dla Departamentu Prawno-Traktatowego MSZ (wersja uzupełniona), Poznań, 12.12.2009 r. Na ten temat zob. K. Rak, Sytuacja polskiej mniejszości, s. 36.

⁶⁷ Deklaracja Rządów Polski i Niemiec o traktowaniu ich uznanych mniejszości narodowych, ogłoszona 5.11.1937 r. w Berlinie i Warszawie, Front Zachodni 1937, Nr 9.

⁶⁸ Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, podpisany w Bonn 17.6.1991 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 14, poz. 56). Zob. S. Hamburga, J. Sandorski, Roszczenia Polonii w Niemczech: wczoraj i dziś, Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne 2014, t. 5, s. 174–175.

⁶⁹ Zob. H. Chatupczak, Deklaracja z 5 listopada 1937 r. a problem mniejszości polskiej w Niemczech, Przegląd Zachodni 1989, Nr 1, s. 103 i n.

stowskie Niemcy II wojna światowa oraz wydarzenia, jakie nastąpiły w jej następstwie (wraz ze zmianą granic, przemieszczeniem ludności), sprawiły, że deklaracja stała się bezprzedmiotowa. Słusznie podkreśla się, że problem statusu Polonii w RFN ma zupełnie inne korzenie i przyczyny, a próba wykazania ciągłości z okresem III Rzeszy nie ma żadnego uzasadnienia⁷⁰.

2) Przejdźmy teraz do drugiego problemu związanego z rozporządzeniem z 1940 r., tj. do sprawy restytucji skonfiskowanego na podstawie tego rozporządzenia przez nazistów mienia organizacji polskiej mniejszości narodowej, względnie odszkodowania za takie mienie oraz odszkodowania dla prześladowanych przez nazistów członków tych organizacji. Sprawa ta nie jest głównym przedmiotem niniejszego opracowania (wymaga szerszej, odrębnej analizy), więc zwrócimy zwięźle uwagę jedynie na problemy związane bezpośrednio z unieważnieniem (czy nieważnością) rozporządzenia z 1940 r.

Sprawa ta ma – z jednej strony – aspekt polityczny, bowiem nie brak głosów, że Niemcy nie uchylali formalnie „dekretu Göringa”, aby „nie otwierać drogi do świadczeń odszkodowawczych”⁷¹. Było natomiast dokładnie odwrotnie. Ustawa z 1951 r. znosiła ważność *expressis verbis* rozporządzenia z 1940 r. właśnie m.in. po to, aby ustanowić jednoznaczny łącznik prawny do ustawodawstwa odszkodowawczego RFN.

Zasadnicze znaczenie ma więc – z drugiej strony – aspekt prawny sprawy. Jak już zaznaczono wyżej, niezależnie od tego, czy rozporządzenie z 1940 r. zostało unieważnione z dniem 8.5.1945 r., czy też było nieważne „od początku”, naprawienie wyrządzonego nim bezprawia możliwe było jedynie na podstawie prawa RFN, a to stosownych niemieckich ustaw restytucyjnych i odszkodowawczych⁷². Na tej podstawie, począwszy od lat 50., ZPwN i członkowie polskiej mniejszości narodowej w Rzeszy dochodzili swoich roszczeń (majątkowych i osobistych).

Również w tym przypadku – za sprawą „specyficznej inspiracji” – rozpoczęto w połowie ubiegłego dziesięciolecia „kampanię” na rzecz uzyskania od RFN odszkodowania dla ZPwN z tytułu konfiskaty i prześladowań⁷³, bez odpowiedniego przygotowania, tj. bez skrupulatnej analizy stanu prawnego i faktycznego (punktem wyjścia powinien być w takich przypadkach – z jednej strony – bilans strat⁷⁴, a z drugiej bilans otrzymanych już restytucji nieruchomości i odszkodowań). Po wysunięciu roszczeń okazało się, że ZPwN zawarł kilkanaście ugód (w sprawie odszkodowań za nieruchomości i kont bankowych) w końcu lat 50., w latach 60. i 70. XX w. w RFN i Berlinie (Zachodnim). Związek Polaków w Niemczech i zrzeszone z nim organizacje uzyskały łącznie bez mała 700 000 DEM, przy czym pogłębiała kwerenda może ewentualnie wykazać dalsze ugody. Jest sprawą zastanawiającą, że ZPwN nie był (i nie jest)

⁷⁰ Szerzej K. Ruchniewicz, Poselskie gadanie. Zob. również S. Żerko, Tzw. dekret Göringa.

⁷¹ Zob. M. Konrat, Dekretem Göringa zagrabiono wielki majątek Polaków w Niemczech (rozmowa prowadzona przez T. Plaskotę), Głos Wielkopolski z 15.9.2023 r. Podobnie T. Płuzański, Dekret Göringa z 1940 r. odebrał majątki Polakom w Niemczech. Płuzański: sprawa do dzisiaj nie jest załatwiona, 23.10.2022 r., polskieradio24.pl/artykul/3058132,Dekret-Goringa-z-1940-r-odebral-majatki-Polakom-w-Niemczech-Pluzanski-sprawa-do-dzisiaj-nie-jest-zalatwiona (dostęp: 5.6.2024 r.).

⁷² Teksty ustaw RFN w tłumaczeniu na jęz. polski w: B. Franczyk, K. Staszko (oprac.), Sprawa restytucji i rewindykacji; B. Franczyk, K. Staszko (oprac.), Problem odszkodowań cywilnych za straty i szkody, poniesione wskutek prześladowań ze strony władz III Rzeszy Niemieckiej (1939–1945). Wybór dokumentów, Warszawa 1973.

⁷³ Pismo z 7.3.2014 r. S. Hambury do Federalnego Ministra Finansów, naszeblogi.pl/44899-pismo-do-federalnego-ministra-finansow-mniejszosc-polska (dostęp: 5.6.2024 r.).

⁷⁴ Na ten temat jest stosunkowo obszerna literatura. ZPwN sporządził też na ten temat Białą Księgę – Weißbuch Bund der Polen in Deutschland, Bochum 2016 (niestety niedostępna na stronie ZPwN).

[Przejdź do księgarni →](#)

ksiegarnia.beck.pl